

KENNETH W. CLARK

ΤΑ ΕΛΛΗΝΙΚΑ ΓΡΑΜΜΑΤΑ ΕΙΣ ΤΗΝ ΔΥΣΙΝ
ΠΡΟ ΤΗΣ ΑΛΩΣΕΩΣ ΤΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ *

ΔΙΑΛΕΞΙΣ Β'.

II

Ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τοῦ Μεγ. Καρόλου τὰ ἑλληνικὰ γράμματα ἐγνώρισαν νέαν ἀκμὴν εἰς τὴν Δύσιν. Ἐνας διδάσκαλος ἐκ Πίζης, ὁ πρεσβύτερος Πέτρος ἐδίδαξε τὴν ἑλληνικὴν καὶ εἰς τὸν ἴδιον τὸν βασιλέα τῶν Φράγκων. Ἑλληνικὴν μόρφωσιν ἔλαβον ἐπίσης καὶ αἱ τρεῖς πριγκήπισσαι. Ὁ διάκονος Παῦλος, ὁ ὁποῖος ἦτο Βενεδικτῖνος μοναχὸς σπουδάσας τὴν ἑλληνικὴν εἰς τὴν Ραβία ἐδίδαξε ταύτην εἰς τὴν πριγκήπισσαν Richtrude, ἡ ὁποία ἀνέμενε νὰ νυμφευθῇ τὸν αὐτοκράτορα τῶν Βυζαντινῶν Κωνσταντῖνον τὸν ΣΤ'. Τὸ 804 ὁ Μέγας Κάρολος ἵδρυσεν ἑλληνικὴν σχολὴν εἰς Osnabruk, κυρίως διὰ τὴν ἐκπαίδευσιν διπλωματῶν. Ἐπίσης τὸ 782 εἶχεν ἰδρῦσει τὴν Σχολὴν τοῦ Παλατίου ἐν Aachen ὑπὸ τὴν διεύθυνσιν τοῦ πρώην ἀρχιεπισκόπου York, Ἀλκουίνου. Τὸ ἀποτέλεσμα ἦτο κατὰ τὴν «ἐποχὴν ταύτην τῶν Βενεδικτῖνων» νὰ ἐξαπλωθῇ εὐρέως ἡ ἑλληνικὴ. Σκοπὸς τῆς προσπάθειάς ταύτης ἦτο ἡ δημιουργία «νέων Ἀθηνῶν» ἐντὸς τῆς Φραγκικῆς αὐλῆς, ὅπου ὁ Ἀλκουίνος ἐδίδασκε καθημερινῶς εἰς ἐπισκόπους, εὐγενεῖς καὶ αὐλικούς. Ἡ περίοδος αὕτη εἶναι περίοδος ἰδρύσεως νέων μοναστηρίων καὶ ἐντὸς αὐτῶν σχολείων, τῶν ὁποίων οἱ μαθηταὶ ἐγίνοντο ἀργότερον διδάσκαλοι εἰς τοὺς ἄλλους. Χάριν παραδείγματος ἀναφέρομεν τὸν Ραβανὸν Μαῦρον, ὁ ὁποῖος σπουδάσας κατ' ἀρχὰς εἰς τὴν Μοῦνην Fulda τῆς Θουριγγίας καὶ ἐν συνεχείᾳ εἰς τὴν Tours ὑπὸ τὸν Ἀλκουῖνον, ἀργότερον ἐπέστρεψε καὶ πάλιν εἰς Fulda διὰ νὰ διδάξῃ καὶ νὰ ἰδρῦσῃ βιβλιοθήκην. Ἐν συνεχείᾳ οἱ μαθηταὶ τῆς Fulda, ὡς ὁ Strabo, ὁ ὁποῖος ἔγινεν ἡγούμενος εἰς Reichenau, ἀνέλαβον θέσεις εἰς ἄλλα σχολεῖα εἰς Auxerre, Ferrieres, Corvey, St Gall καὶ Reins. Ὁ Ἀλκουίνος ἐγκατέλειψε τὴν Fulda τὸ 796 διὰ νὰ γίνῃ ἡγούμενος τῆς Tours καὶ ἀργότερον κατέκρινε τὴν νεοπλατωνικὴν ἔμφασιν τῆς σχολῆς ταύτης, ἡ ὁποία διευθύνετο ὑπὸ τοῦ Ἰρλανδοῦ διαδόχου τοῦ Κλήμεντος τοῦ Σκότου εἰπὼν χαρακτηριστικῶς: «Τοὺς ἄφησα Ἀκτίνους καὶ τώρα τοὺς εὕρισκω Αἰγυπτίους». Ἄλλος Ἰρλανδὸς λόγιος, ὁ Dungal Scot (Δεκ. 826) ἔγινε διεθυντὴς τοῦ St. Austin τῆς Ραβίας, ὅπου ἐδίδαξε τὰ ἑλληνικὰ καὶ ἐδημιούργησε μίαν βιβλιοθήκην, ἡ ὁποία περιελάμβανε ἑλληνικὰ χειρόγραφα τῶν ἀρχαίων Πατέρων, εὕρισκό-

* Συνέχεια ἐκ τῆς σελ. 53 τοῦ προηγουμένου τεύχους.

μενα σήμερον εἰς τὴν συλλογὴν Bobbio. Ὁ μαθητὴς τοῦ Ῥαβανοῦ Freculphus, ἔγινεν ἐπίσκοπος τοῦ Lisieux καὶ συνέγραψε Χρονικόν, εἰς τὸ ὁποῖον διαφαίνεται ἡ ἑλληνικὴ του μόρφωσις. Ἐνας ἐκ τῶν καλλιτέρων ἑλληνιστῶν τῆς ἐποχῆς ἦτο ὁ Hinemar, ἀρχιεπίσκοπος τῆς Rheims. Οὕτω λοιπὸν κατὰ τὸν ἕνατον αἰῶνα ἤρχισε καὶ ἡ Καρολίνοιος ἀναγέννησις μὲ τόσους πολλοὺς ἑλληνιστάς, ὥστε νὰ εἶναι δύσκολον καὶ νὰ τοὺς κατονομάσωμεν ἐδῶ.

Περὶ τὰ μέσα τοῦ ἑνάτου αἰῶνος ὁ ἕγγονος τοῦ Μεγάλου Καρόλου, Κάρολος ὁ Φαλακρὸς εἶχε πλησίον του τὸν διαπρεπῆ Ἰωάννην τὸν Σκῶτον, τὸν Ἰρλανδὸν λόγιον, ὁ ὁποῖος ἔγινε διευθυντὴς τῆς Σχολῆς τοῦ Παλατίου. Κατ' ἀπαιτήσιν τοῦ Βασιλέως ὁ Ἰωάννης μετέφρασεν ἐκ τῆς ἑλληνικῆς εἰς τὴν λατινικὴν τὸν Ψευδο-Διονύσιον τὸν «Ἀρσοπαγίτην». Τόσοι πολλοὶ λόγιοι εἶχον συγκεντρωθῆ εἰς τὴν αὐλὴν ἐκ τῆς Ἀγγλίας καὶ ἰδίως ἐκ τῆς Ἰρλανδίας, ὥστε ὁ Henri d' Auxerre νὰ παρατηρήσῃ «Φαίνεται ὡσάν ὀλόκληρος ἡ Ἰρλανδία νὰ μετεφέρθῃ εἰς τὴν Γαλλίαν». Καὶ τόσοι πολλοὶ διδάσκαλοι ἐκαλοῦντο νὰ ἔλθουν ἐξ Ἑλλάδος, ὥστε ὁ Henri νὰ ἀπεικονίσῃ ταύτην θρηνοῦσαν διὰ τὴν ἀπώλειαν τῶν λογίων της. Θὰ ἠδυνάμεθα νὰ παραθέσωμεν πολλὰς γεννεαλογίας ἑλληνιστῶν λογίων. Ἴδου ἓν παράδειγμα: Ὁ Ἀλκουῖνος εἰς Tours ἐδίδαξε τὸν Ραβανόν, ὁ ὁποῖος μετέβη νὰ διδάξῃ εἰς Fulda. Ὁ Ραβανὸς ἐδίδαξε τὸν Servatus Lupus ἐκ Sem, ὁ ὁποῖος ἔγινεν ἡγούμενος τῆς Ferrieres. Ὁ Lupus ἐδύδαξε τὸν Henri d' Auxerre, ὁ ὁποῖος ἐν συνεχείᾳ ἐδίδαξε τὸν Remigius, ὁ ὁποῖος πάλιν μετέβη νὰ διδάξῃ εἰς Rheims καὶ ἀργότερον εἰς Παρισίους, ὅπου ὁ Odo τοῦ Cluny ἤκουσε τὰ μαθήματά του. Κατὰ καιροὺς δυτικοὶ λόγιοι μετέβησαν εἰς τὴν Ἀνατολὴν χάριν ἑλληνικῆς παιδείας, ὅπως ὁ βιβλιοθηκᾶριος τοῦ Πάπα Ἀναστάσιος, ὁ ὁποῖος μετέβη εἰς Κων/πολιν. Κατ' αὐτὴν τὴν ἐποχὴν ὠρισμένα μέρη τῆς λειτουργίας, ὡς τὸ «Πιστεύω», ἐπανελαμβάνοντο εἰς πολλοὺς καθεδρικοὺς ναοὺς εἰς τὴν ἑλληνικὴν, ὅπως παραδείγματος χάριν εἰς Munster, Rheims, Poitiers καὶ Βιέννην.

Ἡ ἀνθσις αὕτη τῆς παιδείας κατὰ τὸν ἕνατον αἰῶνα δὲν συνετελεῖτο ὑπὸ ὁμαλᾶς πολιτικᾶς συνθήκας. Ὁ αἰὼν οὗτος δυσκόλως θὰ ἠδύνατο νὰ περιλάβῃ περισσώτερους τῶν ὄσων εἶδε ἀγῶνας: Οἱ Φράγκοι πολεμοῦν ἐναντίον τῶν Λομβαρδῶν, ἡ Ἐκκλησία κατὰ τῶν κοσμικῶν ἀρχόντων, οἱ φεουδάρχαι ὁ εἰς κατὰ τοῦ ἄλλου καὶ ἐκτὸς αὐτῶν ὑπῆρχε καὶ ἡ ἀντίθεσις τῶν κρατῶν Ἀνατολῆς καὶ Δύσεως. Ἐκ τοῦ Βορρᾶ ἐπιθέσεις τῶν Δανῶν καὶ τῶν Vikings καὶ τῶν Σουηδῶν, ἐκ Νότου τῶν Σαρακηνῶν καὶ ἐξ Ἀνατολῶν τῶν Οὐγγρων. Δὲν θὰ εἶναι ὑπερβολὴ νὰ ἐπαναλάβωμεν, ὅτι ἡ Δύσις εἰσέρχεται εἰς ἓνα σκοτεινὸν δέκατον αἰῶνα. Καὶ μολονότι αἱ οὐγγρικαὶ ἐπιδρομαὶ κατέστρεψαν πολυάριθμα μοναστήρια καὶ τὰς βιβλιοθήκας των, παρὰ ταῦτα ὁ Sundys γράφει ὅτι τὸν δέκατον αἰῶνα «ἡ παιδεία ἤνθιζε εἰς τὴν παλαιὰν πρωτεύουσαν τοῦ Aachen, ὑπὸ τὴν αἰγίδα τοῦ Bruno, ἀδελφοῦ τοῦ Otto τοῦ Α', καὶ ἀρχιεπισκόπου τῆς Κολωνίας... Ἐπίσης ἤνθιζε καὶ μακρὰν εἰς τὸν Νότον

εις τὰς περιοχάς... αἱ ὁποῖαι κατεῖχοντο ἀπὸ ἀποικίας μοναχῶν ἐξ Ἑλλάδος καὶ Ἰρλανδίας». Ὁ Bruno εἶχε μάθει τὴν ἑλληνικὴν ἀπὸ μοναχοῦς τῆς Ἀνατολῆς εὐρισκομένους εἰς τὴν αὐλὴν καὶ ἐξετέλει καθήκοντα διερμηνεύως εἰς τὸν ἀδελφόν του Otto. Ἐκάλεσε δὲ ὁ Bruno καὶ ἓνα ἀκόμη Ἰρλανδὸν λόγιον διὰ νὰ διευθύνῃ τὴν Σχολὴν τοῦ Παλατίου. Μεταξὺ τῶν σπουδαστῶν τῆς ἑλληνικῆς τῆς περιόδου αὐτῆς, τῶν ὁποίων τὰ ὀνόματα γνωρίζομεν περιλαμβάνονται καὶ οἱ ἐξῆς: Regius ἡγούμενος τῆς Prum, Jean de Vandieres, μετέπειτα ἡγούμενος τῆς Gorze, Odo ἡγούμενος τοῦ Cluny, Sergius ἐπίσκοπος Νεαπόλεως, Odo ἀρχιεπίσκοπος Canterbury καὶ ὁ Luitprand ὁ Λομβαρδός, ἐπίσκοπος τῆς Cremona, ὁ ὁποῖος ἔμαθε τὴν ἑλληνικὴν κατὰ τὰς μεταβάσεις του εἰς Κων/νιν. Ἡ ἀνεψιὰ τοῦ Otto τοῦ Α', ἡ Hedwig, ἔμαθε τὴν ἑλληνικὴν, ὅταν ἐσκέπτετο νὰ νυμφευθῇ μετὰ βυζαντινοῦ πρίγκηπος. Πολλὰ ἔτη ἀργότερον, ἡλικιωμένη χήρα πλέον, ἐδίδασκε τὴν ἑλληνικὴν εἰς ἓνα φιλόδοξον νεαρὸν μοναχὸν τοῦ St. Gall ἐποφθαλμιοῦντα τὴν ἡγουμενίαν, ὁ ὁποῖος τῆς ἐδίδασκε τὴν λατινικὴν. Ὁ Otto ὁ Γ', ὁ ὁποῖος ἐκηδεμονεῦτο ὑπὸ τοῦ Gerbert, γενομένου ἀργότερον Πάπα ὑπὸ τὸ ὄνομα Σίλβεστρος ὁ Β', ἔσωσε κάποτε τὴν ζωὴν τοῦ πατρὸς του εἰς τὴν Καλαβρίαν χάρις εἰς τὰ ἔξοχα ἑλληνικά, τὰ ὁποῖα ὠμίλησε εὐρισκόμενος μεταξὺ Ἑλλήνων. Παρόμοιαι περιπτώσεις ἀποκαλύπτουν τὰς διαφόρους αἰτίας, διὰ τὰς ὁποίας ἐμανθάνετο καὶ ἐχρησιμοποιεῖτο ἡ ἑλληνικὴ, δεικνύουν δὲ συγχρόνως καὶ τὴν ἐπιβίωσίν της διὰ μέσου τῶσαν πολιτικῶν καὶ κοινωνικῶν ἀντιξοότητων.

Τὸ ἔτος 1000 εἶχεν ἐξάψει τὴν ἀποκαλυπτικὴν φαντασίαν πολλῶν χριστιανῶν, οἱ ὁποῖοι ἤμωσ, ὅταν εἶδον διαψευδομένας τὰς ἐλπίδας των, ἐπέστρεψαν πάραυτα εἰς τὰ συνήθη ἐνδιαφέροντα καὶ καθήκοντά των. «Εἰς τὰς σχολὰς τῶν μοναστηρίων τὰ γράμματα καὶ αἱ τέχναι ἀφυπνίσθησαν εἰς μίαν νέαν ζωὴν» (Sandys, σ. 514). Διαπρεπεῖς μελετηταὶ τῆς ἑλληνικῆς ἦσαν οἱ Lanfranc τῆς Pavia καὶ Anselm τοῦ Aosta. Ἀμφότεροι ἐσπούδασαν τὴν ἑλληνικὴν εἰς τὴν Βόρειον Ἰταλίαν καὶ ἐδίδαξαν εἰς τὴν Μονὴν Bec τῆς Νορμανδίας καὶ ἀργότερον ἀμφότεροι πάλιν ὑπηρέτησαν ὡς ἀρχιεπίσκοποι Canterbury. Ὁ C. M. Campbell (The Greek Fathers, 1929, σ. 191), παρατηρεῖ ὅτι «βόρειως τοῦ νορμανδικοῦ βασιλείου, εἰς τὰς ἐκτεταμένας ἐμπορικὰς πολιτείας, μερικοὶ Λατῖνοι ἐγνώριζον τὴν ἑλληνικὴν ἐξ ἐμπορικῶν ἐπαφῶν. Οἱ τρεῖς περισσότερον ἐπιδέξιοι... ἦσαν οἱ Ἰάκωβος ἐκ Βενετίας, Μωϋσῆς ἐκ Bergamo καὶ Bergundio ἐκ Πίζης. Εἰς τὰς λειτουργίας εἰς τὸν καθεδρικὸν ναὸν τῆς Ρώμης Ἅγιον Πέτρον ἐχρησιμοποιεῖτο καὶ ἡ Ἑλληνικὴ καὶ ἡ Λατινικὴ. Διὰ τὴν κατασκευὴν τῶν θυρῶν τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγ. Παύλου, τοῦ ἔξω τῶν τειχῶν λεγομένου, ἐχρησιμοποιήθησαν Ἕλληνες τεχνῖται, οἱ ὁποῖοι ἔκαμαν καὶ τὰς ἑλληνικὰς ἐπιγραφάς. Καὶ ἡ πλέον ἀξιοπρόσεκτος περίπτωση εἶναι ἡ τοῦ Ἰωάννου τοῦ Ἰταλοῦ, ὁ ὁποῖος τὸ 1066 ἐδίδαξεν εἰς Κωνσταντινούπολιν περὶ Πλάτωνος, Ἀριστοτέλους καὶ Πορφυρίου. Τὸν δωδέκατον

αἰῶνα μετεφράσθη εἰς τὴν Βενετιαν ὑπὸ τοῦ Jacobus Cleticus (τὸ 1128) καὶ τὸ ὑπόλοιπον τοῦ Ὀργάνου τοῦ Ἀριστοτέλους, τὸ ὁποῖον κατέστησε προσιτὸν τὸ ὅλον ἔργον εἰς τὸν John τοῦ Salisbury καὶ ἀμέσως ἐν συνεχείᾳ εἰς τὸ νέον Πανεπιστήμιον τῶν Παρισίων. Νέα μετάφρασις τοῦ Φαίδωνος καὶ Μένωνος τοῦ Πλάτωνος ἐγένετο ὑπὸ τοῦ Enrico Aristippus ἀρχιδιακόνου τῆς Catania. Τὸν ἴδιον αἰῶνα ἐπίσης ὁ Ἀβαιλάρδος συνέστησεν εἰς τὰς μοναχὰς τῆς Μονῆς «τοῦ Παρακλήτου» νὰ μελετήσουν τὴν Ἑλληνικὴν καὶ τὴν Ἑβραϊκὴν. Μεταξὺ τῶν πολυαριθμῶν μαθητῶν τοῦ Ἀβαιλάρδου ἦτο καὶ ὁ John τοῦ Salisbury, ὁ ὁποῖος ἐμελέτησε τὸ Ὀργανον τῆ βοήθειᾳ ἐνὸς λογίου Ἑλληνοσ. Κατὰ τὸν αὐτὸν αἰῶνα μετεφράσθη δις ἐκ νέου ὁ «Ἀρεοπαγίτης» ὑπὸ τοῦ Οὔγου ἐξ Ἀγίου Βίκτωρος καὶ τοῦ Ἰωάννου τοῦ Σαρακηνοῦ, καὶ διὰ πρώτην φοράν ἀναγινώσκωμεν ἓνα δυτικὸν λόγιον, ὁ ὁποῖος ὄχι μόνον ἀναγινώσκει τὴν ἑλληνικὴν ἀλλὰ καὶ γράφει εἰς αὐτήν. Αὐτὸς ἦτο ὁ ἀρχιεπίσκοπος τοῦ Μιλάνου Grossolano, ὁ ὁποῖος ἔγραψε περὶ «ἐκπορεύσεως τοῦ Ἀγίου Πνεύματος».

Ἑλληνικὰ χειρόγραφα, τὰ ὁποῖα συμβαδίζουν μετὰ τῆς ἑλληνικῆς Παιδείας, ὡς εἶδομεν, διεσώθησαν εἰς τὴν Δύσιν ὀλίγα μόνον πρὸ τοῦ 800 μετὰ Χριστόν. Ἄλλ' ἢ ὑπαρξίς χειρογράφων κατὰ τὴν ἐποχὴν μεταξὺ 800 καὶ 1200 εἶναι καταπληκτικὴ. Ὁ M. R. James μᾶς περιέγραψε ἓνα τυπικὸν διγλωσσον ἑλληνο-λατινικὸν χειρόγραφον ἀντιγραφὲν εἰς τὴν Δύσιν περὶ τὸ 820 μ.χ. τὸ ὁποῖον εὑρίσκεται σήμερον εἰς τὴν Bodleian Library καὶ περιέχει ἀποσπάσματα ἐκ τοῦ Δευτερονομίου καὶ τῶν Προφητῶν. Τὴν αὐτὴν περίπου ἐποχὴν ἡ Μονὴ τοῦ Bobbio ἐδέχθη δωρεάν ἑλληνικῶν χειρογράφων ἀπὸ τὸν Dungal τὸν Σκῶτον. Ἡ Μονὴ St. Gall εἶχεν εἰς τὴν κατοχὴν τῆς ἐν ἀντίγραφον τοῦ Σωφρονίου εἰς τὴν ἑλληνικὴν. Ἀκόμη καὶ σήμερον εἰς τὸ St. Gall βορεινατολικῶς τῆς Ἑλβετίας διασώζεται ἑλληνικὸν Εὐαγγέλιον μετὰ λατινικῶν διαστιχῶν (Δ), τὸ ὁποῖον ἐγράφη ἐκεῖ τὸν ἑνάτον αἰῶνα. Ἐτερον μέρος τοῦ χειρογράφου τούτου περιλαμβάνον τὰς ἐπιστολάς τοῦ Παύλου (G) ὑπῆρχεν εἰς τὴν Βασιλικὴν Βιβλιοθήκην τῆς Δρέσδης. Ὁ Ἴρλανδὸς ἀντιγραφεὺς προσέθεσεν ἐπὶ τῆς ὥας ἐν προσωπικὸν του σχόλιον.

Στὴν Ρώμῃ γιὰ νάρθης, στὴν Ρώμῃ γιὰ νὰ πᾶς
 Πολὺ θὰ κάνης κόπο, λίγο θὰ ὠφελῆθῃς
 Αὐτὸ πού ἐσὺ ἐκεῖ πηγαίνεις καὶ ζητᾶς
 Μαζί σου ἂν δὲν τόχεις, μὴ ψάχνεις νὰ τὸ βρῆς.

Ἐνα ἄλλο χειρόγραφον μὲ παρόμοιον κείμενον ἦτο ὁ Codex Augiensis (F²), ὁ ὁποῖος ἐγράφη ἀρχὰς τοῦ ἐνάτου αἰῶνος ὑπὸ Γερμανοῦ ἀντιγραφείου τῆς Μονῆς Reichenau εὐρισκομένης ἐπὶ μιᾶς νήσου τῆς λίμνης Konstanz. Καὶ τὸ χειρόγραφον τούτο, τὸ ὁποῖον σώζεται εἰς τὸ Trinity College τοῦ Cambridge, περιεῖχε τὰς ἐπιστολάς τοῦ Παύλου εἰς τὴν ἑλληνικὴν καὶ τὴν

λατινικήν. Ἀμφότερα τὰ χειρόγραφα ἀντεγράφησαν τὴν ἰδίαν περίπου ἐποχὴν ἐκ τοῦ αὐτοῦ πρωτοτύπου, τὸ ὁποῖον περιήλθε διαδοχικῶς τὰς δύο Μονάς. Τὴν ἰδίαν ἐποχὴν ἀντεγράφησαν ἐπίσης ἕνας ἑλληνολατινικὸς Ψαλτῆρ εἰς St. Gall, ἕνας ἑλληνικὸς Ψαλτῆρ ὑπὸ τοῦ Sedulius τοῦ Σκώτου εἰς Λιέγγην, αἱ ἑλληνικαὶ ἐπιστολαὶ τοῦ Παύλου ὑπὸ τοῦ Notker τοῦ Τραυλοῦ εἰς St. Gall, ἕνα ἑλληνο-λατινικὸν Γλωσσάριον ὑπὸ Μαρτίνου τοῦ Σκώτου εἰς τὸ βόρειον Laon καὶ ἐν παρόμοιον ἀντίγραφον εἰς τὴν βιβλιοθήκην τοῦ Corvey, καθὼς καὶ ἄλλα ἑλληνικὰ χειρόγραφα εἰς Rheims καὶ St. Riquier. "Ἐνα ἀκόμη ἑλληνο-λατινικὸν χειρόγραφον τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Παύλου (E) τῆς Βορείου Γαλλίας ἦτο ἀντίγραφον τὸ ὁποῖον ἐλήφθη ἐκ τοῦ Codex Claramontanus τοῦ ἔκτου αἰῶνος, περὶ τοῦ ὁποῖου ὠμιλήσαμεν ἤδη.

Ἀξιόλογον βιβλίον τοῦ δεκάτου αἰῶνος ἦσαν αἱ ἑλληνικαὶ Κατηγορίαι τοῦ Ἀριστοτέλους εἰς τὴν Μοῆν τοῦ Bobbio. Ὁ Bandidi, ὁ ὁποῖος ἦτο τὸν ἐνδέκατον αἰῶνα βιβλιοθηκῆριος τῶν Βενεδικτίνων τῆς Φλωρεντίας βεβαιώνει τὴν ἐκεῖ ὑπαρξίν ἑλληνικῶν χειρογράφων, τὰ ὁποῖα εἶχον ἀντιγραφῆ τὸν δέκατον καὶ ἐνδέκατον αἰῶνα. Εἰς τὴν Νεάπολιν ὁ πρωθιερεὺς Λέων ἐπιστρέψας ἐκ Κωνσταντινουπόλεως ἔφερεν ἐν ἀντίγραφον τῆς διηγήσεως τοῦ Ψευδο-Καλλιस्थένους περὶ Ἀλεξάνδρου, τὴν ὁποῖαν ἕνας μοναχὸς τῆς Μονῆς τοῦ Ἁγ. Διονυσίου μετέφρασεν εἰς τὴν λατινικήν. Ἐνόσω ἔζη ὁ Athelstan, ὡς γνωρίζομεν, ὑπῆρχον εἰς τὴν Ἀγγλίαν ἀρκετὰ ἑλληνικὰ βιβλία καὶ ὁ M. R. James συμπεραίνει: «Θὰ πρέπει νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι ἐγένετο κάποια εἰσαγωγή ἑλληνικῶν βιβλίων... ἐφ' ὅσον ὑπῆρχε τόσον ζωντανὸν ἐμπόριον μεταξὺ τῶν Αὐλῶν Ἀνατολῆς καὶ Δύσεως». Παρὰ ταῦτα μερικοὶ ἔχουν περιγράψει τὸν δέκατον αἰῶνα, ὡς πολιτιστικῶς σκοτεινὴν ἐποχὴν. Κατὰ τοὺς ἐπομένους αἰῶνας ἔχομεν μαρτυρίας περὶ ὑπάρξεως ἑλληνικῶν χειρογράφων εἰς Durham, Whithy καὶ Canterbury. Ὑπῆρχον ἐπίσης εἰς τὴν δυτικὴν Εὐρώπην πολλὰ ἑλληνικὰ χειρόγραφα τῆς Καινῆς Διαθήκης, τὰ ὁποῖα διασώζονται μέχρι σήμερον. Εἰς τὸ Heel τῆς Ἰταλίας ἀνεπτύχθη ἐν χαρακτηριστικὸν καλαβρικὸν χειρόγραφον (γνωστὸν ὡς Οἰκογένεια 13). Ἐπιζῶντα μέλη τῆς οἰκογενείας αὐτῆς, γραφέντα μεταξὺ 1000 καὶ 1200 ὑπάρχουν ἀκόμη εἰς Ἰταλικὰς βιβλιοθήκας μολονότι μερικὰ μετεφέρθησαν εἰς τὴν Ἑλλάδα, τὴν Βιέννην, τοὺς Παρισίους καὶ ἕνα εἰς τὸ Πανεπιστήμιον τοῦ Michigan. Κατὰ τὸν δωδέκατον αἰῶνα ἐγράφη ἐπίσης εἰς τὴν Καλαβρίαν ἕνα ἑλληνο-ἀραβικὸν Εὐαγγέλιον. Τὸ 1021 εἰς τὸν Βορρεῖν, εἰς τὴν Κολωνίαν, ἀντεγράφη ἕνα ἑλληνικὸν Εὐαγγελιδάριον διὰ τὸ γειτονικὸν Ἀββαεῖον τοῦ Ἁγ. Διανυσίου. Τὸ 1167 ὁ μοναχὸς Guillaume de Gap ἀπεστάλη ὑπὸ τοῦ ἡγουμένου τοῦ Ἁγ. Διονυσίου εἰς Κωνσταντινούπολιν διὰ νὰ εὑρῇ ἑλληνικὰ βιβλία. Ἐπέστρεψε φέρων μελέτας περὶ «Διονυσίου τοῦ Ἀρεοπαγίτου», αἱ ὁποῖα περιελάμβανον καὶ ἕνα πανηγυρικὸν λόγον τοῦ Πατριάρχου Ἱεροσολύμων Μιχαήλ. "Ὅταν ὁ Wibald τῆς Μονῆς τοῦ Corvey ἐδανείσθη βιβλία, ὡς ἐγγύησιν ἀφῆκεν ἑλληνικὰ χειρόγραφα τῆς προσωπικῆς του βιβλιοθήκης.

Πρέπει νὰ ἔχη γίνει ἤδη σαφὲς ὅτι τὰ ἑλληνικὰ βιβλία καὶ τὰ ἑλληνικὰ γράμματα ἐκυκλοφόρουν εἰς τὴν Δύσιν ἐπὶ τέσσαρας αἰῶνας ἀπὸ τοῦ Μεγάλου Καρόλου μέχρι τοῦ 1200 χωρὶς νὰ ὑπάρχη περίοδος νυκτὸς καὶ σκότους. Τὰ ἑλληνικὰ βιβλία ἐκυκλοφόρουν εὐρέως ἀπὸ τὴν Βρεττανίαν εἰς τὴν Βιέννην καὶ τὴν Καλαβρίαν. Οἱ ἑλληνισταὶ λόγιοι, τοὺς ὁποίους δυνάμεθα νὰ κατανομάσωμεν, περιλαμβάνουν Ἰρλανδοὺς, Βρεττανοὺς, Γάλλους, Ἰταλοὺς καὶ Γερμανοὺς ὡς ἐπίσης καὶ Ἕλληνας μετανάστας. Ἐκ τοῦ πρὸ ἡμῶν πανοράματος ἀναγκαστικῶς παρελείψαμεν τοὺς Ἰσπανοὺς λογίους καὶ ἰδιαιτέρως τοὺς Ἑβραίους, πολλοὶ τῶν ὁποίων ἐγνώριζον τὴν ἑλληνικὴν, ἀλλ' ἐμάνθανον τὴν ἑλληνικὴν φιλοσοφίαν καὶ ἐπιστήμην κυρίως διὰ μέσου τῶν ἀραβικῶν μεταφράσεων καὶ διδασκάλων. Τὴν ἐποχὴν ἐκείνην ἡ ἑλληνικὴ παιδεία περιεκύκλωνε τὴν Μεσόγειον ἔχουσα διαγράψει κύκλους εἰς ἀντιθέτους ἐκ τοῦ Βυζαντίου κατευθύνσεις καὶ συναντωμένους ἐν Ἰσπανίᾳ.

Μέχρι τοῦδε ἐδώσαμεν ἀπλῶς τὴν εἰκόνα τῆς γενικῆς γνώσεως τῆς ἑλληνικῆς καὶ τῆς κατοχῆς ἑλληνικῶν χειρογράφων εἰς τὴν Δύσιν διὰ μιᾶς περιωρισμένης συλλογῆς παραδειγμάτων. Γνωρίζομεν ὅμως περισσότερα καὶ ἀκόμη περισσότερα εἶναι πιθανὰ καὶ ὑπάρχουν καὶ ἄλλα τὰ ὅποια φαίνονται ὡς λογικά. Αἱ μαρτυρίαι εὐρίσκοντο εἰς τὴν διάθεσίν μας, ἀλλ' οὐδέποτε συνελέγησαν πλήρως διὰ νὰ σταθμισθοῦν. Πράττοντες τοῦτο τώρα εἴμεθα βέβαιοι ὅτι ὅπως οἱ «σκοτεινοὶ χρόνοι» ὑπεχώρησαν εἰς τὸ φῶς τῆς ἐρεῦνης, οὕτω καὶ ἡ πεποιθήσις περὶ ἀγνοίας εἰς τὴν Δύσιν τῆς ἑλληνικῆς καὶ τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων διελύθη ἐπίσης. Ἡ γνώσις τῆς ἑλληνικῆς κατὰ τὸν Μεσαίωνα προσήχθη ἰδιαιτέρως ὑπὸ τῶν Χριστιανῶν, οἱ ὅποιοι συχνὰ ἀνεγίνωσκον, ἀπήγγελλον καὶ ἐμελέτων τὸ ἑλληνικὸν κείμενον τῆς Καινῆς Διαθήκης. Ἡ λατινικὴ ἦτο ἡ πρώτη γλῶσσα τῆς μεσαιωνικῆς χριστιανικῆς παιδείας, ἀλλ' ἡ ἑλληνικὴ ἦτο ἡ δευτέρα γλῶσσα τοῦ λογίου.

III

Ἡ τελευταία λογία ἐποχὴ πρὸ τῆς πτώσεως τοῦ Βυζαντίου τὸ 1453 ἤρχισε μὲ τὸν Robert Grossestele τὸ 1200 περίπου. Δὲν πρέπει νὰ λησμονηθῇ ὅτι ἡ ἰδικὴ μας θέσις εἶναι ὅτι πρὸ τοῦ ἱστορικοῦ τούτου γεγονότος καὶ ἀνεξαρτήτως αὐτοῦ, ἡ Δύσις ἐγνώριζε καλῶς τὴν ἑλληνικὴν, εἶχε πολλὰ ἑλληνικὰ βιβλία εἰς τὰς βιβλιοθήκας της καὶ εἶχεν ἐξοικειωθῆ μὲ τὴν ἑλληνικὴν φιλοσοφίαν, τὴν Θεολογίαν καὶ τὰς ἑλληνικὰς Γραφάς. Ἐάν, ὅπως ὑπεστηρίχθη πολλάκις, κατὰ τὴν ροὴν τῶν αἰῶνων ἡ γνώσις αὕτη ἀπωλέσθη εἰς δεδομένην στιγμήν, θὰ ἔπρεπε νὰ εἴχομεν ἀρχίσει διὰ μιᾶς μεταγενεστέρως ἀναγεννήσεως. Ἀντιθέτως ὅμως ἔχει ἀποδειχθῆ ὅτι τὴν συνέχειαν τῆς ἑλληνικῆς παιδείας δυνάμεθα εὐχερῶς νὰ τὴν ἀνιχνεύσωμεν ἐντὸς τῆς περιπλόκου ἐξελιξέως τῶν πραγμάτων. Διὰ τοῦ Μεγάλου Καρόλου ἐδόθη μία ὥθησις, ἡ ὁποία ἐπεβίωσε τῆς πτώσεως τοῦ Κράτους του. Ἀλλὰ καὶ πάλιν κατὰ τὸν

δέκατον τρίτον αἰῶνα, ἄνευ πλέον τῆς εὐεργετικῆς βασιλικῆς συμπαραστάσεως, μία νέα ὠθησις ἐδόθη εἰς τὰ ἑλληνικὰ γράμματα, ἡ ὁποία ἀνέκτεθη πλήρη ὄρμην πρὸ τοῦ 1453.

Ὁ ἀριθμὸς τῶν ἑλληνιστῶν λογίων μεταξὺ 1200 καὶ 1453 εἶναι μέγας, καὶ δι' αὐτὸν τὸν λόγον θὰ ἐξετάσωμεν ὀλίγας μόνον ομάδας, ἐκάστη τῶν ὁποίων εἶναι συγκεντρωμένη περὶ ἑνὸς διαπρεποῦς ἀντιπροσώπου τῆς. Ὁ πρῶτος εἶναι ὁ Robert Grosseteste κατὰ τὸ πρῶτον ἡμισυ τοῦ δεκάτου τρίτου αἰῶνος, ὁ ὁποῖος περιγράφεται ὑπὸ ἑνὸς συγχρόνου του ὡς ὁ «πλέον ἐπιδέξιος εἰς τὴν λατινικὴν καὶ τὴν ἑλληνικὴν». Φέρεται ὡς ὁ ἀρχαιότερος Chancellor τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Ὁξφόρδης. Ὡς διδάσκαλος εἰς τὴν τότε ἐγκατασταθεῖσαν ἐν Ὁξφόρδῃ ομάδα τῶν Φραγκισκανῶν πρῶτος εἰσήγαγε τὴν ἑλληνικὴν εἰς τὴν πόλιν ταύτην. Διδάσκαλοι τοῦ ὑπῆρξαν ὁ Edmund Rich, ὁ ὁποῖος εἶναι ὁ πρῶτος λόγιος τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης, ὁ ὁποῖος ἐδίδαξε τὸ Ὀργανον τοῦ Ἀριστοτέλους, καὶ ὁ Νικόλαος ὁ Ἕλληνας, ὁ ὁποῖος ἦτο μοναχὸς τοῦ St. Alban καὶ μετέφρασε πρὸς χάριν τοῦ τὴν Διαθήκην τῶν Δώδεκα Πατριαρχῶν ἐξ ἑνὸς χειρογράφου, τὸ ὁποῖον προσφάτως εἶχε φέρει ἐξ Ἀθηνῶν ὁ ἀρχιδιάκονός του John of Basingstoke.

Τὸ 1325 ὁ Grosseteste ἐγένετο ἐπίσκοπος τοῦ Lincoln καὶ ἐνέπνευσε εἰς πολλοὺς ἐκ τῶν ἐκεῖ καὶ ἐν Ὁξφόρδῃ φίλων του τὴν ἰδέαν νὰ μεταφράσουν ἑλληνικὰ καὶ ἑβραϊκὰ συγγράμματα εἰς τὴν λατινικὴν εἰς μίαν κυψέλην ἐντατικῆς ἐργασίας. Ὁ John of Basingstoke ἦτο ἓνας ἐκ τῶν μαθητῶν του, ὁ ὁποῖος, ὡς ἐλέχθη, ἐστάλη εἰς τὴν Ἑλλάδα διὰ νὰ συλλέξῃ χειρογραφοῦς. Ἐν ὅσῳ εὐρίσκετο ἐκεῖ ἐσπούδασε τὴν ἑλληνικὴν ὑπὸ τὴν ἐποπτείαν τῆς θυγατρὸς τοῦ ἀρχιεπισκόπου, λέγεται δὲ ὅτι μετέφρασεν εἰς τὴν λατινικὴν μίαν ἑλληνικὴν γραμματικὴν. Καὶ ὁ ἴδιος ὁ Grosseteste εἰς γεροντικὴν ἡλικίαν ἦτο εἰς θέσιν νὰ μεταφράξῃ ἑλληνικὰ κείμενα, τελικῶς δὲ ἄφησε τὴν συλλογὴν τοῦ χειρογράφου εἰς τοὺς Φραγκισκανοὺς τῆς Ὁξφόρδης, ἕνα δὲ ἀντίγραφον τῆς De Civitate Dei τοῦ Αὐγουστίνου, τὸ ὁποῖον εἶχε, εὐρίσκεται ἀκόμη εἰς τὴν Bodleian Library. Οἱ Φραγκισκανοὶ τῆς Ὁξφόρδης ἐπὶ μακρὸν ἐκράτουν εἰς ὑψηλὴν περιωπὴν τὰς ἑλληνικὰς καὶ ἑβραϊκὰς σπουδὰς.

Πολλοὶ τῶν συγχρόνων τοῦ Grosseteste, ὡς καὶ ὁ ἴδιος ἄλλωστε, μετέβησαν εἰς Παρισίους διὰ κλασσικὰς σπουδὰς, ὅπως παραδείγματος χάριν ὁ Alexander of Hales, ὁ John of Garland, ὁ Albertus Magnus καὶ ὁ Roger Bacon. Ὅλοι αὐτοὶ καταφύγιον διὰ τὰς μελέτας των εἶχον τὰ ἑλληνικὰ κείμενα.

Τὸ ἐπόμενον ἡμισυ τοῦ αἰῶνος ἀντιπροσωπεύεται ὑπὸ τοῦ Roger Bacon, τοῦ πρώτου λογίου τῆς Δύσεως ὁ ὁποῖος συνέγραψεν ἑλληνικὴν γραμματικὴν (ἀντίγραφον τῆς ὁποίας ὑπάρχει εἰς τὸ Κολλέγιον Corpus Christi τῆς Ὁξφόρδης). Ζαε εἶναι γνωστὸν τὸ περιφνημὸν ρητὸν τοῦ αεῖναι ἀδύνατον νὰ ἀποκτηθῇ τελεία γνῶσις τῶν Γραφῶν, ἄνευ γνώσεως τῆς ἑβραϊκῆς καὶ τῆς ἑλληνικῆς. Ὁ ἴδιος ἄλλοτε εἶπεν· «ὑπάρχουν πολλοὶ μεταξὺ τῶν Λατίνων, οἱ ὁ-

ποῖοι δύνανται νὰ ὁμιλήσουν τὴν ἑλληνικὴν, τὴν ἀραβικὴν καὶ τὴν ἑβραϊκὴν», μολοντί παρεπονεῖτο περὶ ἑλλείψεως γραμματικῆς τελειότητος καὶ εἰς αὐτοὺς ἀκόμη τοὺς «Ἕλληνας. Ὁ J. W. Adamson εἰς τὸ βιβλίον του *Legacy of the Middle Ages* (σ. 271) προσθέτει τὰς ἐξῆς φράσεις τοῦ Roger Bacon: «ὐπάρχουν πολλοὶ εἰς τὴν Ἀγγλίαν καὶ τὴν Γαλλίαν, οἱ ὅποιοι ἔχουν ἐπαρκῆ μόρφωσιν (ἑλληνικὴν) καὶ εἰς τὴν Ἰταλίαν εἰς πολλὰ μέρη ὁ κλῆρος καὶ ὁ λαὸς εἶναι καθαροὶ «Ἕλληνες». Ὁ Φλαμανδὸς λόγιος Γουλιέλμος ἐκ Moerbeke (Ἀρχιεπίσκοπος Κορίνθου), ὁ ὁποῖος εἶχε διέλθει ἔτη ὀλόκληρα εἰς τὴν Ἑλλάδα μανθάνων τὴν γλῶσσαν μετέφρασε τὸν Ἀριστοτέλην κατὰ παραγγελίαν τοῦ Θωμᾶ Ἀκινάτου. Ἐνας ἄλλος σύγχρονος, ὁ Πέτρος ἐξ Abara ἔμαθε τὴν ἑλληνικὴν εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν καὶ ἔγινε καθηγητῆς εἰς τὴν Padova. Κατ' αὐτὴν τὴν ἐποχὴν καὶ ὁ Raymond Lull παρώτρυνε τὸν πάπαν νὰ ἰδρῦσῃ ἕδρα τῆς ἑλληνικῆς καὶ τῆς ἀραβικῆς εἰς τὸ Πανεπιστήμιον τῶν Παρισίων. Ἀργότερον ὁ Κλήμης ὁ Ε΄ ἤνοιξεν ἑλληνικὴν σχολὴν εἰς τὴν Ρώμην καὶ ἐσκόπευε νὰ ἰδρῦσῃ εἰς Ὁξφόρδην ἕδρα διὰ τὴν ἑλληνικὴν καὶ τὴν ἑβραϊκὴν. Τὰ πρῶτα μαθήματα ἑλληνικῆς, ἑβραϊκῆς καὶ ἀραβικῆς εἰς τὸ Πανεπιστήμιον τῶν Παρισίων ἐγένοντο τὸ 1325.

Ἡ δευτέρα ὁμάς ἑλληνιστῶν λογίων συγιεντρώνεται περὶ τοῦ Πετράρχου καὶ τοῦ Βοκκάκιου καὶ ἀποτελεῖ μίαν κίνησιν γνωστὴν ὡς ἰταλικὴν Ἀναγέννησιν. Εἰς τὴν πραγματικότητά δὲν ἀποτελεῖ νέαν γέννησιν, ἀλλὰ μᾶλλον νέαν ὄθησιν εἰς ἓν συνεχὲς ἐνδιαφέρον διὰ τὰς κλασσικὰς σπουδὰς. Ὁ ἴδιος ὁ Πετράρχης ἔμαθεν ὀλίγα μόνον ἑλληνικὰ ἐκ τοῦ Βαρλαάμ τοῦ Καλαβροῦ, ὁ ὁποῖος τὸ 1342 ἐπέστρεψεν ἐκ Κωνσταντινουπόλεως, ἀλλὰ παρὰ ταῦτα παρώτρυνε τὸν φίλον του Βοκκάκιον νὰ σπουδάσῃ τὴν ἑλληνικὴν. Ὁ Βαρλαάμ ἐδίδαξε καὶ ἓνα ἄλλον Καλαβρὸν τὸν Λεόντιον Πιλᾶτον, ὁ ὁποῖος μετηνάστευσεν εἰς τὸ Βυζάντιον. Τὸ 1360 ὁ Πιλᾶτος ἐκλήθη νὰ ἐπιστρέψῃ εἰς Φλωρεντίαν καὶ νὰ παραμενῇ εἰς τὴν αἰκίαν τοῦ προστάτου του Βοκκάκιου, κατ' ἐντολὴν τοῦ ὁποίου μετέφρασεν ἐντὸς τριετίας τὴν Ἰλιάδα. Τὸ ἐνδιαφέρον καὶ ἡ πρωτοβουλία τῶν ἀνθρώπων αὐτῶν ἐπέδρασεν ἐπὶ ἐνὸς κύκλου μαθητῶν καὶ οὕτως ἡ Φλωρεντία ἀνεδείχθη εἰς κέντρον ἑλληνικῶν γραμμάτων.

Ὁ Πετράρχης ἦτο ἐνθουσιώδης συλλέκτης βιβλίων. Τὸ 1354 ἔλαβεν ἐξ ἐνὸς φίλου του ἐκ τῆς Ἀνατολῆς ἓν ἀντίγραφον τοῦ Ὁμήρου καὶ ἀμέσως ἐζήτησε νὰ λάβῃ ἀντίγραφα τοῦ Ἡσιόδου καὶ τοῦ Εὐριπίδου. Ἐν ἐκ τῶν ἀξιολογωτέρων ἀποκτημάτων του ἦτο ἓν χειρόγραφον τῶν Διαλόγων τοῦ Πλάτωνος. Ἐξ ἄλλου λέγεται ὅτι, ὅταν ὁ Λεόντιος Πιλᾶτος ἐφρονεῖθη ἐκ κεραινοῦ ἐπὶ πλοίου ἐρχομένου ἐκ Κωνσταντινουπόλεως, ὁ Πετράρχης ἔσπευσε νὰ ἀνέλθῃ ἐπὶ τοῦ καταστρώματος διὰ νὰ ἴδῃ μήπως ὁ νεκρὸς συνωδεύετο ὑπὸ ἑλληνικῶν χειρογράφων. Ἀλλὰ καὶ ὁ Βοκκάκιος εἶχε καταρτίσει βιβλιοθήκην, τὴν ὁποίαν κατέλιπεν εἰς τὴν Μοῆν τοῦ Ἀγ. Πνεύματος, τῆς Φλωρεντίας.

Ἡ σπουδαιότερα μορφή τῆς ἐπομένης γενεᾶς ὑπῆρξεν ὁ Μανουὴλ Χρυσο-

λωρᾶς. Ὁ Ἕλληνας αὐτὸς λόγιος ἦλθεν εἰς Φλωρεντίαν ἐκ Κωνσταντινουπόλεως τὸ 1396 διὰ νὰ διδάξῃ τὴν ἑλληνικὴν καὶ ἀργότερον μετέβη εἰς Παβίαν, Μιλᾶνον, Βενετίαν καὶ Ῥώμην. Τὸ 1396 κατήρτισε ἑλληνικὴν γραμματικὴν (τὰ Ἐρωτήματα), ἡ ὁποία τυπωθεῖσα τὸ 1484 ἐχρησιμοποιήθη ἀργότερον εἰς Ὁξφόρδην καὶ Cambridge (ἰδιαιτέρως δὲ ὑπὸ τοῦ Ἐράσμου). Οἱ πολυπληθεῖς μαθηταὶ τοῦ Χρυσολωρᾶ μετέδωσαν τὴν γνῶσιν τῆς ἑλληνικῆς εἰς ὅλα τὰ κέντρα τῆς Εὐρώπης. Ἦδη τὴν ἐποχὴν αὐτὴν ὁ ὀρίζων πληροῦται ὑπὸ καλῶν ἑλληνο-διδασκάλων καὶ μεταφραστῶν, ἐκ τῶν ὁποίων ἀρκούμεθα νὰ ἀναφέρωμεν ὀλίγους μόνον. Ὁ Γεώργιος Γεμιστὸς ἦτο ἤδη ὀγδοήκοντα τριῶν ἐτῶν, ὅταν τὸ 1439 ἐγκατέλειπε τὴν Κωνσταντινούπολιν διὰ νὰ μεταβῇ ὑπὸ εἰδικὴν ἀποστολὴν εἰς Φλωρεντίαν. Ἐνόσω εὐρίσκειτο ἐκεῖ ἐπηρεάσε τὸν πλούσιον Cosimo de Medici εἰς τὸ νὰ ἰδρῦσῃ τὴν περίφημον Ἀκαδημίαν καὶ νὰ καταρτίσῃ τὴν μεγάλην Λαυρεντιανὴν βιβλιοθήκην. Ὅλίγα ἔτη ἀργότερον παρομοίᾳ Ἀκαδημία ἰδρύετο ἐν Νεαπόλει. Ἀμφότερα ταῦτα ἦσαν κέντρα ἑλληνικῆς παιδείας.

Ὁ Ἰωάννης Ἀργυρόπουλος ἦλθε τὸ 1441 ἐκ Κωνσταντινουπόλεως εἰς Πάδοβον καὶ ἀργότερον ἐδίδαξε καὶ εἰς τὴν Ἀγγλίαν. Περὶ αὐτοῦ ὁ Magnus εἶπεν ὅτι ἦτο ὁ "Ἕλληνας διδάσκαλος τῆς Μεταρρυθμίσεως". Ὅταν ὁ μαθητὴς του Johannes Reuchlin ἐπέστρεψεν εἰς Γερμανίαν ὁ διδάσκαλος παρετήρησεν· «ἢ Ἑλλάς ἔπη ὑπεράνω τῶν Ἀλπεων». Ὁ Δημήτριος Χαλκοκονδύλης ἦλθεν ἐξ Ἀθηνῶν εἰς Ῥώμην τὸ 1447, καὶ ἐν συνεχείᾳ ἐδίδαξεν εἰς ἄλλα Ἰταλικὰ κέντρα. Μεταξὺ τῶν μαθητῶν του εἰς τὴν Φλωρεντίαν συγκαταλέγοντο καὶ οἱ Linaere καὶ Grosyn, ἐκ τῶν ὁποίων ὁ δεύτερος θὰ κατελάμβανεν ἀργότερον τὴν πρώτην ἔδραν τῆς ἑλληνικῆς εἰς τὴν Ὁξφόρδην.

Ἀξιόλογον κέντρον ἐδημιουργήθη καὶ εἰς τὴν Φερράραν ὑπὸ τὸν Θεόδωρον ἐκ Γάζης καὶ τὸν Guarino de Verona. Ὁ πρῶτος ἦλθεν ἐξ Ἀνατολῆς διὰ νὰ διδάξῃ εἰς Φερράραν περὶ τὸ 1430 καὶ ὁ δεύτερος μετέβη εἰς Ῥώμην. Κατήρτισε καὶ αὐτὸς ἑλληνικὴν γραμματικὴν, ἡ ὁποία προσετέθη εἰς τὰς ὑπαρχούσας ἤδη τοῦ Bacon καὶ τοῦ Χρυσολωρᾶ. Ὁ Guarino κατήγετο ἐκ Φερράρας, ἀλλ' ἠκολούθησε τὸν Χρυσολωρᾶν εἰς Κωνσταντινούπολιν διὰ νὰ ἐκμάθῃ τὴν ἑλληνικὴν καὶ ἐν συνεχείᾳ ἐπέστρεψεν εἰς τὴν πατρίδα του. Ὁ Θεόδωρος καὶ ὁ Guarino εἶχον μεγάλην ἐπίδρασιν ἐπὶ τῶν ἑλληνικῶν σπουδῶν τῆς Ἀγγλίας, διότι ἡ Φερράρα ἦτο ἡ σχολὴ εἰς τὴν ὁποίαν ἐμορφώθησαν οἱ πρῶτοι Ἄγγλοι ἑλληνισταί. Ὁ υἱὸς τοῦ Ἐρρίκου τοῦ 4ου Hamphrey, δούξ τοῦ Gloucester, ὑπῆρξεν ὁ πρῶτος προστάτης τῶν Ἀγγλῶν Οὐμανιστῶν. Ὑπεστήριξε τὰς μελέτας των, ἔφερεν Ἰταλοὺς λογίους, προώθησε τὰς μεταφράσεις καὶ συνέλεξε χειρόγραφα, τὰ ὁποῖα ἐδώρησεν ἀργότερον εἰς τὸ Κολλέγιον Balliol τῆς Ὁξφόρδης.

Ἐμπνευσμένη ἐκ τοῦ νέου πνεύματος τῆς Παιδείας μία ὁμάς νέων Φραγκισκανῶν τῆς Ὁξφόρδης, προέβη εἰς ἑλληνικὰς μελέτας εἰς τὸ ἐξωτερικὸν καὶ οὕτως εὐρίσκομεν εἰς τὴν Φερράραν τοὺς John Free, William Grey, Robert

Fleming καὶ John Gunthorpe, ἕκαστος τῶν ὁποίων ἐπιστρέφων ὀπίσω ἔφερε μίαν ὀλόκληρον βιβλιοθήκην ἑλληνικῶν χειρογράφων.

Ὁ Πάπας Νικόλαος ὁ 5ος προώθησε πολὺ τὰ ἑλληνικὰ γράμματα, ἰδίως διὰ τοῦ μεγαλεπιβόλου σχεδίου του περὶ μεταφράσεως ὄλων τῶν ἑλληνικῶν συγγραμμάτων περὶ τοῦ λόγου. Συνέλεξε κατὰ ἑκατοντάδας ἑλληνικὰ καὶ λατινικὰ χειρόγραφα, τὰ ὁποῖα ἀπετέλεσαν τὸν πυρῆνα τῆς μεγάλης Βατικανῆς Βιβλιοθήκης. Ὁ Giovanni Aurispa ἐπέστρεψεν ἐξ Ἀνατολῆς τὸ 1423 ἐφοδιασμένος μὲ 238 ἑλληνικὰ χειρόγραφα, τὰ ὁποῖα ἐπρομηθεύθη ἐπὶ τῇ βάσει καταλόγου, τὸν ὁποῖον τοῦ εἶχον δώσει Φλωρεντῖνοι φίλοι του. Τὸ ἐμπόριον βιβλίων ἦτο τόσον εὐκολον κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ δεκάτου πέμπτου αἰῶνος, ὥστε ὁ Ἰωάννης Ἀρρετῖνος ἐξαπέστειλεν ἀντιγραφεῖς διὰ νὰ ἀντιγράψουν βιβλία εἰς τὰ μοναστήρια τῆς Ἀνατολῆς. Ὁ κατ' ἐξοχὴν βιβλιοπώλης ἦτο ὁ *Vespasiano da Bisticci*, ὁ ὁποῖος ἐπρομήθευσεν εἰς ἓνα καὶ μόνον πελάτην του διακόσια χειρόγραφα. Ἐξ ἄλλου περὶ τοῦ *John Tirtoft*, κόμητος τοῦ *Worcester*, λέγεται ὅτι «ἐσύλησε τὰς βιβλιοθήκας τῆς Ἰταλίας διὰ νὰ πλουτίσῃ τὴν Ἀγγλίαν».

Κατ' αὐτὴν τὴν περίοδον τὰ ἐν τῇ Δύσει ἑλληνικὰ χειρόγραφα τῆς Βίβλου εἶναι πολυάριθμα. Τὸ μεγαλύτερον ὄλων μέχρι σήμερον μετεφέρθη εἰς τὸ Βατικανὸν ὑπὸ τοῦ πάπα Νικολάου τὸ 1448. Τὸ ἀντίγραφον τοῦτο τοῦ τετάρτου αἰῶνος τῆς ἑλληνικῆς Βίβλου (*Codex B*) δὲν εἶχε μελετηθῆ ἐπὶ τέσσαρας ὀλοκλήρους αἰῶνας, ἀλλὰ ἀποτελεῖ μέχρι σήμερον τὴν κυριωτέραν μαρτυρίαν περὶ τοῦ πρωτοτύπου τῆς Ἑλληνικῆς Καινῆς Διαθήκης. Ἐν ἄλλο ἀντίγραφον τοῦ ὀγδόου αἰῶνος τῶν Εὐαγγελίων (*Codex E*) μετεφέρθη εἰς Βασιλείαν τὸ 1431 ὑπὸ τοῦ Καρδινάλιου Ἰωάννου τῆς Ραγούζης. Ἐκ τοῦ μεγάλου ἀριθμοῦ τῶν ἑλληνικῶν χειρογράφων τῆς Καινῆς Διαθήκης, τὰ ὁποῖα γνωρίζομεν σήμερον, εἶναι γνωστόν, ὅτι μέγα μέρος εἶχε περιέλθει εἰς χεῖρας δυτικῶν λογίων πρὸ τοῦ ἔτους 1453. Μερικὰ ἀντεγράφησαν ἀπ' εὐθείας εἰς τὴν Δύσιν, γνωρίζομεν δὲ καὶ ὠρισμένους ἀντιγραφεῖς, ὅπως ἐπὶ παραδειγματι τὸν Ἰωάννην τὸν Θετταλὸν ἐκ Σκούταρι τοῦ Βοσπόρου, ὁ ὁποῖος ὑπέγραψε καὶ ἐχρονολόγησε πολλὰ ἀντίγραφα, γραφέντα πρὸ τοῦ 1453.

Ὅλα ὅσα εἶπομεν συνέβαινον ἐνόσω ἀκόμη ἡ Κωνσταντινούπολις ἀνθίστατο. Ἡ λαμπρὰ κατάστασις τῆς ἑλληνικῆς παιδείας τὸ 1453 ὑπῆρξεν ἀποτέλεσμα μακρᾶς καὶ συνεχοῦς ἀναπτύξεως, ἡ ὁποία δὲν εἶχεν ἀκόμη ὀλοκληρωθῆ. Προβαίνοντες εἰς ἱστορικὴν ἀνασκόπησιν τῶν αἰῶνων, εἶναι ἀδύνατον νὰ εὕρωμεν μίαν πράγματι «σκοτεινὴν ἐποχὴν», μολοντί εὐρέθησαν συγγραφεῖς οἱ ὁποῖοι ἠθέλησαν νὰ τὴν ἐντοπίσουν κάπου μεταξὺ τετάρτου καὶ δεκάτου τετάρτου αἰῶνος. Ἀλλ' ὁσάκις μία σελὶς ἐγράφη σκοτεινὴ, ἡ ἐπομένη θὰ πρέπη νὰ εἶναι λαμπρὰ διὰ μιᾶς ἀναγεννήσεως. Πρὸ πεντήκοντα ἐτῶν ὁ *Sandys* συνεβούλευε «θὰ πρέπη νὰ ἀντισταθῶμεν ἀποφασιστικῶς εἰς τὸν φυσικὸν πειρασμὸν νὰ ὑπερβάλλωμεν τὴν σκοτεινότητα τοῦ Μεσαίωπος ὑπερτιμῶντες τὴν λαμπρότητα τῆς ἐποχῆς, ἡ ὁποία ἔπεται». Προσεπαθήσαμεν

νά τονίσωμεν ἐδῶ εἰς ἀδράς γραμμάς τὴν γνῶσιν τῆς ἐλληνικῆς γλώσσης, τὴν ὅποιαν εἶχον οἱ ἄνθρωποι εἰς τὴν Δύσιν. Ὑπάρχουν καὶ ἄλλαι μαρτυρίαι αἱ ὅποια θὰ ἔπρεπε ἐπίσης νὰ σταθμισθοῦν καὶ τὰς ὁποίας ὑπῆρξεν ἀδύνατον νὰ ἐξετάσωμεν ἐνταῦθα. Ἄλλ' ὅσα ἤδη ἐλέχθησαν εἶναι νομίζομεν ἀντιπροσωπευτικὰ τῆς οὐσιώδους μαρτυρίας περὶ ὑπάρξεως συνεχείας καὶ αὐξήσεως τῆς χρήσεως τῆς ἐλληνικῆς εἰς τὴν Δύσιν.

Τὸ ἀρχικὸν ἐνδιαφέρον τῆς Δύσεως διὰ τὴν ἐλληνικὴν ἦτο θεολογικὸν καὶ περιωρίζετο εἰς τὸν Πλάτωνα, τὸν Ἀριστοτέλην καὶ τὸν νεοπλατωνισμόν. Ἀργότερον τὸ ἐνδιαφέρον στρέφεται πρὸς τὸν Ὀμηρον, τὸν Ἡσίοδον, τὸν Μένανδρον καὶ τὸν Δημοσθένην. Τὸ ἐνδιαφέρον διὰ τὸν Ἀριστοτέλην καὶ τὰ πατερικὰ ἔργα εἶναι συνεχές, ὡς καὶ ἡ χρῆσις τῶν ἐλληνικῶν κειμένων τῆς Καινῆς Διαθήκης. Μέγαν ρόλον εἰς τὴν παράδοσιν τῆς ἐλληνικῆς παιδείας διαδραματίζουσιν οἱ Χριστιανοὶ καὶ ἰδιαιτέρως οἱ μοναχοὶ τῆς μεσαιωνικῆς περιόδου, ἀλλὰ διὰ τῆς Ἰταλικῆς καὶ τῆς πρωίμου ἀγγλικῆς ἀναγεννητικῆς κινήσεως διαπρέπουσιν ἐπίσης καὶ λαϊκοὶ λόγιοι.

Μία θαυμασία μαρτυρία, ὀλίγον χρησιμοποιηθεῖσα μέχρι τοῦδε, εἶναι ἡ ὑπαρξίς ἐλληνικῶν χειρογράφων, τὰ ὅποια ἐγράφησαν ὑπὸ Ἑλλήνων ἢ δι' Ἑλλήνας λογίους. Ἡ μαρτυρία αὕτη ἐπιβεβαιοῦται πολὺ ἐκ τοῦ γεγονότος, ὅτι κατὰ τοὺς πρώτους χρόνους τῆς ἐπιβιώσεως τῶν ἐλληνικῶν γραμμάτων εἰς τὴν Δύσιν, βλέπομεν ἐν πρώτοις νὰ παράγονται πολλὰ ἐλληνο-λατινικὰ κείμενα. Κείμενα ἀποκλειστικῶς ἐλληνικά, προερχόμενα ἴσως ἐκ τῆς Ἀνατολῆς, εὐρίσκοντο εἰς τὴν διάθεσιν τῶν λογίων πρὸς μετάφρασιν ἐξ αὐτῶν τῶν πρώτων χρόνων. Κατὰ τὸν Μεσαίωνα τὰ μοναστικὰ *Scriptoria* τῆς Δύσεως παρῆγον συγχρόνως ἐλληνικὰ καὶ λατινικὰ βιβλία. Ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τοῦ Grosseeste, ἦτοι περὶ τὸ 1200, οἱ λόγιοι τῆς Δύσεως ἐθήρουν ἐπιμόνως ἐλληνικὰ χειρόγραφα ὄλων τῶν εἰδῶν ὅπουδῆποτε τὰ εὕρισκον καὶ κατήρτιζον μεγάλας συλλογὰς πολὺ πρὸ τῆς πτώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως.

Ὑπάρχουν μαρτυρίαι περὶ τοῦ ὅτι ἡ τραγωδία αὕτη τῆς Ἀνατολῆς ὑπῆρξεν εὐεργέτημα διὰ τὰς ἐλληνικὰς σπουδὰς τῆς Δύσεως. Ἄλλ' ὅσον εἶναι ἀληθές ὅτι μερικοὶ λόγιοι μετὰ τὴν Δύσιν μετὰ τῶν χειρογράφων τῶν ἐξ αἰτίας τῆς μουσουλμανικῆς νίκης, εἶναι ἐξ ἴσου ἀληθές ὅτι πολλοὶ ἄλλοι εἶχον ἔλθει ἐνωρίτερον διὰ νὰ ἐνισχύσουν τὴν ἀναγέννησιν τῶν γραμμάτων. Αἱ βιβλιοθήκαι τῆς Δύσεως ἦσαν ἤδη πλουσίως ἐφοδιασμέναι δι' ἀντιγράφου τῶν Ἑλλήνων κλασσικῶν καὶ τοῦ ἐλληνικοῦ κειμένου τῆς Καινῆς Διαθήκης. Κάποιος εἶπεν ὅτι «ἀνευ τοῦ Βυζαντίου δὲν θὰ ὑπῆρχεν Ἀναγέννησις». Αὐτὸ εἶναι ἴσως ἀληθές, ἀλλ' οὐδόλως ὀδηγεῖ εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι ἀνευ τῆς πτώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἡ γνῶσις τῆς ἐλληνικῆς εἰς τὴν Δύσιν θὰ εἶχεν ἀπωλεσθῆ. Διὰ πολλοὺς λόγους καὶ ἐξ αἰτίας ποικίλων ἀξιών ὁ δυτικὸς πελιτισμὸς προσεκολλήθη συνεχῶς εἰς τὴν ἐλληνικὴν γλῶσσαν καθ' ὅλην τὴν χριστιανικὴν ἐποχὴν, καὶ ἐπεδόθη εἰς αὐτὴν αὐτοτελῶς πολὺ πρὸ τῆς ἀλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως.